

SAMENVATTING

'KAPITAALACCUMULATIE EN VROUWENARBEID IN AZIATISCHE ECONOMIEËN'

**(Als *Bijlage*
bij Gelijknamig Proefschrift (in het Engels)
in het Openbaar Verdedigd aan de
Katholieke Universiteit Nijmegen, 3 October, 1995)**

Dit proefschrift beschrijft en analyseert de rol van vrouwen in het hedendaagse, economische groeiproces in Aziatische landen. Het aandeel van Aziatische landen in de wereldproductie van goederen en diensten is in afgelopen decennia snel groter geworden. In 1950 vertegenwoordigde het naar verluidt niet meer dan 3 en een half procent, in 1994 was dit al 22 procent. Een van de opvallend aspecten van de industrialisatie die landen als Japan hebben doorgemaakt, is dat veel gebruik is gemaakt van de fabrieksarbeid van vrouwen. De rol van vrouwen in economische modernisering is echter steeds sterk verwaarloosd, totdat feministische onderzoeksters daar recentelijk aandacht aan zijn gaan besteden. Dit proefschrift belicht de industriële en agrarische arbeid van vrouwen in drie Aziatische landen, te weten India, Bangladesh en Japan. In Hoofdstuk Een wordt aangegeven, van welk theoretisch kader is uitgegaan bij het veldonderzoek en bij het schrijven van deze studie.

Alvorens de resultaten van het onderzoekswerk te presenteren, wordt in de Hoofdstukken Twee, Drie en Vier de historische achtergrond geschetst van de theoretische discussie over de arbeid van vrouwen. Hoofdstuk Twee gaat in op de 'patriarchale' voordelen die besloten liggen in de opvattingen van twee negentiende eeuwse filosofen, i.e. van Pierre-Joseph Proudhon, de Franse vader van het anarchisme, en van zijn Duitse rivaal, Karl Marx. Hoewel sommige van Proudhon's ideeën, zoals die over arbeiderszelfbestuur en federalisme te boek staat als zeer democratisch, was hij tegelijkertijd voorstander van slavernij voor vrouwen. Proudhon was sterk gekant tegen deelname van vrouwen aan loonarbeid buitenshuis. Marx daarentegen beschouwde deelname van vrouwen aan fabrieksarbeid en andere 'sociale productie' als een voorwaarde voor hun emancipatie. Toch bevatte ook zijn economische theorie, de 'arbeidswaardenleer', een impliciet vooroordeel, want hij negeerde de huishoudelijke arbeid van vrouwen in de kapitalistische economie.

Hoofdstuk Drie geeft een overzicht van de verworvenheden van de zogenaamde 'proletarische vrouwenbeweging van Duitsland'. In de 25 jaar die voorafgingen aan de Eerste Wereldoorlog, van 1890 tot 1914, groeide er in Duitsland een massale beweging van vrouwen die zowel ijverden voor verbetering in hun arbeidspositie, als voor erkenning van het stemrecht van vrouwen. De beweging bestond uit arbeidsters in textiel fabrieken, uit wasvrouwen, naaisters en andere vrouwen die in ateliers of thuis loonarbeid verrichtten, maar ook uit veel huisvrouwen. In het tijdschrift 'Die Gleichheit' en andere geschriften van de beweging ontspan zich tegelijkertijd een discussie over thema's als de seksuele arbeidsdeling, en de ongelijke lonen tussen mannen en vrouwen. Toch resulteerde die discussie niet in een theoretische vernieuwing. Clara Zetkin, die organisatorische leiding gaf aan de beweging, dacht dat de huishoudelijke arbeid uiteindelijk zou verdwijnen onder het kapitalisme, terwijl de bekende theoretica Rosa Luxemburg huishoudelijke arbeid als 'niet-productief' definieerde.

Veel vernieuwender waren de discussies die zijn gevoerd tijdens de 'tweede

feministische golf', in de zestiger en zeventiger jaren van deze eeuw. Die discussies, samengevat in Hoofdstuk Vier, leverden ondermeer het concept van het 'patriarchaat' op, alsook de erkenning dat de onbetaalde arbeid van vrouwen binnenshuis een noodzakelijke voorwaarde vormt voor de loonarbeid die in dienst van ondernemingen wordt verricht. Zo noemde de Italiaanse feministische schrijfster, Maria-Rosa Dalla Costa, huisvrouwen de 'productentes van arbeidskracht'. Hoewel de gegeven feministische discussie een belangrijke doorbraak inluidde, had deze echter ook zijn beperkingen. Zo belette de eenzijdige nadruk op de leuze 'Loon voor Huishoudelijk Werk' samenwerking met vrouwen die betaald werk doen, inclusief thuiswerksters. De samenhang tussen 'huishoudelijke' en 'publieke economie' komt beter tot uiting in de analyse van Miriam Glucksmann over het lopende bandwerk van vrouwen in Engelse fabrieken, waar in de dertiger jaren massaconsumptiegoederen (etenswaren, elektrische apparatuur) werden vervaardigd. De deelname van vrouwen aan deze nieuwe vorm van fabriekswerk ging ondermeer vergezeld van een aanzienlijke vermindering in het aantal dienstbodes in de Britse economie.

Tegen deze achtergrond van historische, Europese feministische discussies, wordt in navolgende hoofdstukken aandacht besteed aan hedendaagse vrouwenarbeid in Azië. In Hoofdstuk Vijf komt de kledingarbeid van vrouwen in de 'informele sector' van een Indiase deelstaat aan de orde. In 1992 is, samen met twee Indiase collega's, drie maanden onderzoek verricht naar de productie van kledingstukken in en nabij de hoofdstad Calcutta van West Bengalen. Daarbij lag de nadruk op het interviewen van vrouwen die uiteenlopende taken vervullen in de vervaardiging van lange hemden voor mannen (*punjabis*), broeken, jurken, etc. Hoewel de productiestructuur per kledingstuk varieerde, en de lijnen van uitbesteding over het algemeen ingewikkeld waren, bleken de vrouwen onder uitzondering als thuiswerksters voor een stukloon te werken. Een van de conclusies van Hoofdstuk Vijf is, dat de seksuele arbeidsdeling in de kledingsector van West Bengalen geen vaststaand gegeven is. In het noorden van Calcutta (Dumdum/ Paikpara) wordt al het naaiwerk aan machines door vrouwen gedaan, terwijl mannen elders (in Moheshtola/Santoshpur) een monopolie houden over alle arbeid aan machines.

Het werk dat in Hoofdstuk Zeven besproken wordt, is fabrieksarbeid van vrouwen. Sinds de tweede helft van de zeventiger jaren is de op export gerichte kledingsector van Bangladesh uitgegroeid tot de veruit grootste industriële sector van de economie van dit land. Op basis van interviews met fabrieksarbeidsters en vakbondsactivisten/s en op basis van de bestaande literatuur over de sector, wordt een gedetailleerd beeld geschetst van de uitbuiting waaraan fabrieksarbeidsters in Bangladesh blootstaan. Er blijkt sprake van zeer veelvuldige overtredingen, door fabriekseigenaren, van wettelijke betalingen, met name die vervat in de fabriekswet van 1975. Arbeidstijden van 14 uur per dag of meer zijn gebruikelijk, overwerk wordt onvoldoende betaald, vrouwen moeten 's nachts werken, en middels een systeem van boetes worden arbeidsters beroofd van een deel van het loon waar ze recht op hebben. Daarnaast passen veel fabriekseigenaren niet de regels toe die er bestaan ter bescherming van vrouwen, zoals ten aanzien van zwangerschapsverlof en over de instelling van kindercrèches. Zo zijn de arbeidsomstandigheden in kledingfabrieken van Bangladesh sterk vergelijkbaar met de omstandigheden in Engelse fabrieken vlak na de Industriële Revolutie.

Hoofdstuk Zeven besteedt, vergelijkenderwijs, aandacht aan het veldonderzoek dat door de Duitse feministe, Maria Mies, is gedaan naar de arbeid van kantenklossers in de Indiase deelstaat Andhra Pradesh. Net als bij de kledingsector van Bangladesh, gaat het om productie voor de wereldmarkt, en net als bij de kleding die in West Bengalen wordt geproduceerd, zijn de kantenklossers thuiswerksters, die een stukloon ontvangen. Een van de specifieke bijdragen

van Maria Mies' studie is, dat zij een uitvoerige analyse presenteert van de samenhang tussen de veranderingen in de productieorganisatie van het kant, en de commercialisering van de landbouw onder de invloed van de zogenaamde 'Groene Revolutie' (zie beneden). Maria Mies laat zien hoe de definitie van kantenklossers als 'huisvrouwen' de (mannelijke) exporteurs in staat stelt om de arbeidsters een loon te betalen, dat veel te laag is om te voorzien in hun levensonderhoud. In Hoofdstuk Zeven wordt Mies' these over de 'verhuisvrouwelijking' van de arbeid onderschreven, maar er worden kanttekeningen geplaatst bij de neiging om de these over 'verhuisvrouwelijking' zozeer te veralgemeniseren, dat de arbeid van vrouwen in de informele sector als **loon**arbeid wordt miskend.

In Hoofdstuk Acht verschuift de aandacht naar de agrarische sector van de economieën van de landen van Zuid-Azie. Dit hoofdstuk bespreekt de betekenis van het onderzoekswerk van 'ontwikkelingsfeministen' naar de arbeid van vrouwen in de landbouw van Bangladesh, aan de hand van eigen, jarenlange studie naar de Bengaalse economie. 'Ontwikkelingsfeministen' hebben er in belangrijke mate toe bijgedragen dat de rol van vrouwen in de verwerking van rijst - het ziften van geogoste rijst, het koken, drogen en stampen - in de academische literatuur onderkend wordt. De ontwikkelingsfeministe Marty Chen heeft bovendien gepoogd om, vanuit de arbeidspositie van vrouwen, een herdefiniering te geven van klassenverschillen op dorpsnivo. Een beperking van het onderzoekswerk van deze stroming onder het feminisme is echter, dat aan de voornaamste obstakels voor verlichting van de armoede van boerinnen nauwelijks of geen aandacht wordt besteed. Volgens de analyse die in Hoofdstuk Acht wordt gegeven, moet de voornaamste oorzaak van de verarming van boerengezinnen in Bangladesh gezocht worden in de overheersende positie van handelaren in de Bengaalse economie, en in de privatisering van gemeenschapsbezit onder invloed van waterbeheersingsprogramma's, gefinancierd met 'ontwikkelings'-geld.

Hoofdstuk Negen belicht de speciale invalshoek van het 'ecofeminisme'. Ecofeministes hebben met name twee thema's op scherpe wijze onder de aandacht gebracht, te weten de sociale vooroordelen die ten grondslag liggen aan de Westerse wetenschap, en de vernietiging van gemeenschapseigendom die onvermijdelijk gepaard gaat met kapitalistische 'modernisering'. Een prominent vertegenwoordigster van het ecofeminisme is de Indiase schrijfster Vandana Shiva. Zij heeft ondermeer een kritische analyse gegeven van de consequenties voor vrouwen van de 'Groene Revolutie', i.e. de vervanging van traditionele zaden door rijstzaden die afhankelijk zijn van het gebruik van kustmest en pesticiden. In India, de Groene Revolutie heeft er ondermeer voor gezorgd, dat veel taken die vrouwen voorheen vervulden in de organische landbouw, verdwenen zijn. Eén voorbeeld is de rol van boerinnen in de selectie en opslag van zaden. Vandana Shiva's ontdekkingen zijn, helaas, gepaard gegaan met 't ontbreken van een analyse van de seksuele arbeidsdeling in de Indiase landbouw, en met 't over het hoofd zien van de klassenverschillen tussen dorpsvrouwen onderling.

Vanuit theoretisch oogpunt is Hoofdstuk Tien een doorslaggevend hoofdstuk van dit proefschrift. In dit hoofdstuk wordt een tweede, theoretische concept, dat door de Duitse feministe Maria Mies en haar collega's is aangedragen, onder de loep genomen, - de definiëring van vrouwenarbeid in het algemeen als 'arbeid voor eigen onderhoud'. Wederom is een veldonderzoek, dat Maria Mies in de Indiase deelstaat Andhra Pradesh heeft uitgevoerd, de leidraad. In 1978 heeft zij, samen met twee onderzoeksassistentes, de rol van vrouwen onderzocht in de productie van drie gewassen, - rijst, gierst en tabak. Hoewel de productie van gierst, en de rol vrouwen daarin, voornamelijk buiten het raamwerk van de markteconomie blijft vallen, is een van de meest opvallende verschijnselen in de hedendaagse landbouweconomie van Andhra Pradesh, dat overwegend vrouwen geronseld worden om als loonarbeidsters te

werken. Hoofdstuk Tien maakt meerdere kanttekeningen bij de definiering van vrouwenarbeid als 'arbeid voor eigen onderhoud'. Deze definiering leidt ertoe dat een deel van de economische uitbuiting van vrouwen onzichtbaar wordt gemaakt. Bovendien dreigt over het hoofd te worden gezien, dat in de loop van economische modernisering de ruimte voor productie van gebruikswaarden sterk wordt ingeperkt, als gevolg van de privatisering van gemeenschapsbezit.

Hoofdstuk Elf gaat over een geheel ander aspect van de gemoderniseerde economie, namelijk over het Japanse managementmodel. Sinds de tweede helft van de tachtiger jaren worden Japanse methoden van bedrijfsvoering door multinationals elders enthousiast nagebootst, te weten: de instelling van werkgroepen om de kwaliteit van producten te controleren, en de uitbesteding van een zo groot mogelijk deel van de productie aan kleine, toeleveringsbedrijven. Het Japanse managementmodel wordt vergeleken met het Fordistische systeem van massaproductie van consumptiegoederen, waarin de lopende band en het gebruik van de chronometer om de handelingen van arbeiders/ster te beheersen centraal stonden. Terwijl het Fordisme probeerde om alle kennis over de productie te monopoliseren, proberen Japanse bedrijven juist om gebruik te maken van de kennis die er bij arbeiders/sters blijft bestaan over (onderdelen van) de productie. Eén van de elementen die beide systemen gemeen hebben, is dat zij ernaar streven om de omlooptijd van het geïnvesteerde kapitaal te versnellen. Volgens Hoofdstuk Elf heeft feministisch onderzoek uitgewezen, dat er in de Fordistische bedrijfsvoering een aparte, seksuele arbeidsdeling bestaat. Tot nog toe ontbreekt vergelijkbaar onderzoek over Japanisering.

In Hoofdstuk Twaalf wordt de cruciale rol beschreven die vrouwen vanaf het begin vervuld hebben in de industrialisering, die Japan sinds de zeventiger jaren van de vorige eeuw heeft doorgemaakt. Zowel in de zijde- en textielindustrie, die aanvankelijk de basis vormden van de industrialisering, als in de elektronische ondernemingen die tegenwoordig zoveel gewicht in de schaal leggen, is/wordt veelvuldig gebruik gemaakt van vrouwelijke arbeidskrachten. De analyse van dit hoofdstuk is gebaseerd op interviews van arbeidsters, die in 1990 in een viertal steden in Japan zijn gehouden, i.e. Tokyo, Osaka, Fukuoka en Kagoshima. Tegenwoordig bevordert de Japanse staat actief, dat vrouwen van middelbare leeftijd als 'deeltijdarbeidsters' worden ingeschakeld in het Japanse arbeidsproces. Hoewel hun arbeidstijden vaak nauwelijks verschillen van die van vaste arbeiders/sters, zijn deeltijdarbeidsters een soort 'arbeidsreserve' voor de Japanse economie. Socialistisch feministische schrijfsters hebben terecht gesteld, dat vrouwen als deeltijdwerksters makkelijk uit te buiten zijn, gezien de exclusieve verantwoordelijkheid die zij dragen voor alle huishoudelijke taken.

Hoofdstuk Dertien geeft een samenvatting van de theoretische conclusies van dit proefschrift. Zowel marxistische als feministische concepten zijn belangrijk gebleken om het hedendaagse proces van economische groei in Aziatische landen te doorgronden. Een viertal begrippen uit de marxistische economie bleken een zekere relevantie te hebben. Het begrip 'oorspronkelijke accumulatie' is behulpzaam voor de analyse van de verarming van boeren en boerinnen in Bangladesh. De extreem lange werkdagen en de ontduiking van arbeidswetgeving in de kledingsector van Bangladesh kunnen grondig worden gemaakt middels Marx' theorie over de productie van 'absolute meerwaarde'. Twee concepten die een rol spelen in de bedrijfsvoering ontwikkeld in Japan, zijn die aangaande de omlooptijd van het kapitaal, en aangaande het 'arbeidsreserveleger'. Tevens bleek de feministische kritiek op de marxistische theorie van groot belang voor de analyse van vrouwenarbeid in Azië. Vrouwen produceren, thuis en buitenshuis, zowel gebruiks- als ruilwaarden, en hun ondergeschikte, economische positie wordt geregeld via een gestructureerde, seksuele arbeidsdeling. Een

stroming binnen het feminisme die belangrijk heeft bijgedragen aan de theorievorming over vrouwenarbeid is de Duitse feministische School van Mies, Bennholdt-Thomsen en van Werlhof. Hun these die vrouwenarbeid gelijkschakelt met 'arbeid voor eigen onderhoud' gaat echter mank.